

Introducció

Pocs temes han suscitat tanta controvèrsia com l'aparició de les primeres pràctiques funeràries. La raó cal buscar-la en els principis teòrics amb què s'aborda aquesta qüestió, ja que l'existència de rituals funeraris implica un comportament que s'aproxima, o fins i tot resulta semblant, al que considerem propi de la nostra humanitat. El debat sobre l'existència o no d'enterraments en els homínids anteriors a l'aparició dels pri-

LES PRIMERES PRÀCTIQUES FUNERÀRIES DE LA PREHISTÒRIA

VALENTÍN VILLAVERDE
Universitat de València

mers humans moderns remet, en definitiva, a la consideració de si en aquestes poblacions existia una capacitat cognitiva prou complexa com per a posseir unes idees sobre la individualitat personal i la mort, així com un llenguatge capaç d'articular el grup en aquestes pràctiques funeràries i aquests pensaments (D'Errico et al., 2003). En definitiva, admetre l'existència de pràctiques funeràries és tant com admetre la humanitat d'uns homínids diferents de nosaltres mateixos.

Pràctiques funeràries en els neandertals (a més de les sepultures)

L'expressió «pràctiques funeràries» amb la qual ens referim ací a la valoració de les dades disponibles per al paleolític inferior i mitjà és poc precisa, ja que comprén des dels ritus funeraris més complexos als actes

senzills d'enterrament o deposició del cos, vinculats a l'aïllament del difunt del medi extern, ja siga per a protegir-lo de les accions dels animals carronyers, ja siga per a evitar la seua descomposició a l'aire lliure, als voltants del lloc d'hàbitat.

En referir-nos a les etapes antigues de la prehistòria, les limitacions sobre el coneixement del ritual i la significació dels gestos funeraris són tantes que la prudència obliga a desvincular els fets objectius, que consisteixen en els senyals de manipulació de les restes òssies recuperades, de la suposició que aquests senyals han de ser interpretats a la llum d'un cos de creences sobrenaturals, sobretot quan les dades provenen d'excavacions antigues (Duday et al., 1990). Són nombrosos els investigadors que prevenen sobre la dificultat d'associar les primeres pràctiques funeràries a la religió o la creença en una vida d'ultratomba (Vandermeersch, 2005). I no podem oblidar que el buit social que genera la mort d'un membre del grup, la valoració de la seua personalitat o els llaços afectius i de respecte són suficients per a articular entorn del difunt un ritual d'enterrament desvinculat de la religió o de la idea d'una vida després de la mort. Per això és preferible referir-se a les pràctiques funeràries i no als ritus funeraris. Però, més per la dificultat de precisar el caràcter ritual d'aquelles pràctiques, a penes testimoniades per les restes trobades en els jaciments arqueològics, que per una prevenció sobre la capacitat cognitiva o de complexitat conductual dels neandertals i els seus avantpassats més immediats.

Es consideren habitualment com a pràctiques funeràries el conjunt d'accions que es realitzen amb el cos

del difunt. En expressió de Giacobini (2006), es tracta dels gestos funeraris «en paral·lel a les sepultures», un conjunt d'accions que inclouen des del descarnament i l'antropofàgia ritual, al tractament del cos per a la seua inhumació en dues fases. Aquesta última proposició, suggerida en algun jaciment en relació amb els neandertals, com és el cas de les restes dentals i cranials trobades en el nivell IV de la Grotte du Loup, d'Arcy-sur-Cure, en una espècie de fossa excavada en l'argila estèril del nivell subjacent (Leroi-Gourhan, 1950), o per a les restes de Kaprina (Russel, 1987), resulta, no obstant això, molt difícil d'avaluar a partir de la informació disponible (Garraida, 2008). El mateix problema genera el descarnament ritual, suggerit també per a alguns fòssils amb marques de descarnament i fractures, com els de Marillac i Combe Grenal (Russel, 1987; Le Mort, 1988a i 1988b), però que pot igualment estar indicant l'existència d'una antropofàgia alimentària.

El fet que la major part del registre fòssil dels neandertals recuperat en els diversos jaciments arqueològics estiga constituït per unes quantes restes òssies aïllades, la major part de les vegades fracturades, i en un bon nombre d'ocasions corresponents a la calota cranial o a la dentició, ja siga d'un o més individus, i que aquests ossos estiguen integrats en els nivells d'ocupació dels jaciments, sense que la seua situació i característiques es diferencien de les de les restes dels animals consumits com a aliment, explica la dificultat de la seua valoració en relació a si constitueixen una prova de l'existència d'algun tipus de pràctica funerària de les que hem descrit anteriorment.

La publicació en una data tan primerenca com 1910, per Capitán i Peyrony, de la troballa de les restes cranials, esclafades, d'un neandertal infantil a Pech-de-l'Azé, dóna compte ja dels dubtes que la interpretació d'aquestes restes va generar en els dos arqueòlegs. La seua aparició, mesclades amb nombroses restes faunístiques fracturades, integrades en el nivell mosterià, els va portar a plantejar-se les alternatives següents: «¿es tracta d'un ritu funerari consistent en l'enterrament sota una llar del cadàver del xiquet; o bé aquest crani infantil hauria estat abandonat en aquesta llar pels mosterians, de la mateixa manera que les restes òssies, fracturades per a extraure'n la medul·la, dels animals que havien servit per a la seua alimentació? ¿o, finalment, el cadàver hauria sigut devorat per les hienes i no en quedaria més que el crani fracturat?

Estudis tafonòmics posteriors han demostrat que la varietat de situacions respecte a l'origen de les restes òssies dels neandertals és realment considerable, i que, en absència d'un estudi detingut de les superfícies òssies i d'una valoració arqueològica completa del context, la seua interpretació no té sentit i presenta nombrosos problemes: són nombroses les restes aportades pels carnívors en la complexa dinàmica d'ocupació de les cavitats, com ho confirma la troballa molt recent d'un fragment de maxil·lar en la Grotte du Bison, d'Arcy-sur-Cure, amb unes mossegades que indiquen clarament el seu origen no antròpic (David et al., 2009).

D'altra banda, és obvi que resulta extremadament difícil establir l'existència de pràctiques de canibalisme

ritual quan ens referim a les etapes més remotes del paleolític, i això, encara que estiguen ben testificades en etapes més avançades de la prehistòria o en períodes posteriors. Com s'ha assenyalat anteriorment, la presència de marques de carnisseria o de fractures en els ossos pot estar implicant tant una simple antropofàgia alimentària, com un canibalisme ritual, de caire funerari.

Però aquesta problemàtica no es limita a les restes dels neandertals, també sorgeix amb la interpretació de les restes dels humans moderns del paleolític superior. Basten com a exemple, prenent alguns casos publicats recentment, els dubtes que suscita la interpretació de les marques que apareixen en la mandíbula infantil trobada en els nivells aurinyacians de la Grotte Les Rois, amb incisions que tant poden estar indicant un tractament ritual com el simple consum de l'individu (Ramírez Rozzi et al., 2009). O les que ha generat també el conjunt de restes òssies, format almenys per quatre individus, del jaciment iranià d'Eshkaft-e Gavi, situat a les Muntanyes Zagros, on malgrat que les marques de descarnament s'uneixen a evidències de cremades, els investigadors es mostren reticents a l'hora de decidir si es deuen a una manipulació funerària o a un canibalisme alimentari (Scott i Marean, 2009).

Són varies les restes òssies d'homínids que presenten marques d'origen antròpic i es remunten a etapes prou remotes del procés evolutiu humà. Les evidències que presenten les restes del nivell TD6 de la Gran Dolina d'Atapuerca resulten altament convincents del canibalisme, amb unes pautes de manipulació i de

fractura que en res no es diferencien de les que caracteritzen les restes alimentàries dels herbívors del mateix nivell (Fernández Jalvo et al., 1999).

Els exemples referits als neandertals s'han anat multiplicant els últims anys, al mateix temps que les velles idees sobre el culte als cranis, construïdes a partir de la troballa del crani de Monte Circeo, han sigut abandonades després de l'estudi tafonòmic detingut d'aquesta resta: allò que en un primer moment es va considerar un engrandiment artificial de l'orifici occipital, destinat a l'extracció del cervell i considerat com una prova del seu consum ritual i el seu dipòsit en un cercle de pedres, ara s'ha relacionat amb l'activitat de la hienes, amb marques visibles al voltant d'aquesta zona i en altres punts del crani, així com sobre el conjunt de la fauna recuperada (Giacobini, 1990-91; Giacobini i Piperno, 1990; White i Toth, 1991; Stiner, 1991).

No obstant això, són diverses les restes de neandertals que presenten empremtes de manipulació antròpica, si bé l'àrea geogràfica a què remeten és limitada. A la península Ibèrica es troben les restes de diferents individus immadurs i adults del Boquete de Zafarraya (Barroso i de Lumley, 2006) i de la Cova El Sidrón (Rosas et al., 2006; Fortea et al., 2007), en els dos casos amb estries produïdes amb talls lítics tallants i fractures destinades a l'extracció de la medul·la. A França s'han assenyalat restes amb marques d'aquest tipus en els jaciments de Les Pradélles (Marillac) i l'Abri Moula-Guercy (Defleur, 1995; Garralda et al., 2005), els dos amb estries i fractures, mentre que en La Chaise, Combe Grenal (Garralda i

Vandermeersch, 2000) i Macassargues (Garralda, 2008) només es registren estries. En el seu conjunt, les restes inclouen tant individus immadurs com adults. Mentre que a Croàcia es documenten en els jaciments de Vindija (Malez i Ullrich, 1982) i Kaprina (Russel, 1987), aquest últim especialment important, per la controvèrsia entorn de la seua interpretació i amb existència d'un cas, el crani 3, amb trenta-cinc estries subparaleles que suggereixen un comportament ritual (Fruyer et al., 2006) que no s'allunya molt del que també ha sigut assenyalat per a la mandíbula d'adolescent de Combe Grenal 3, amb més de 15 marques en la vora anterior, moltes més de les necessàries per a seccionar el múscul masseter (Garralda et al., 2005; Garralda, 2008).

La interpretació de la rica col·lecció de restes neandertals de Kaprina resulta especialment significativa de la polèmica al voltant de l'existència o no de les pràctiques de canibalisme, en part deguda al mal estat de conservació de les restes, però també com a conseqüència dels diferents punts de vista teòrics amb què s'ha estat abordant el seu estudi (Smith, 1976; Trinkaus, 1985; Patou-Mathis, 1997; Ullrich, 2006).

En un altre ordre de coses, i referint-nos als contemporanis dels neandertals, en els primers humans moderns del sud d'Àfrica s'han assenyalat també marques antròpiques sobre distintes restes de Klasies River Mouth (Deacon i Geleijnse, 1988). És oportú cridar l'atenció ací sobre la diferència de criteri seguit per alguns investigadors a l'hora d'interpretar marques semblants associades a restes de neandertals.

Allò que en el jaciment sud-africà constitueix una prova inequívoca del comportament modern, associat al ritual funerari, no passa de ser una activitat funerària desproveïda de significació ritual en el cas dels neandertals. Tot això com a conseqüència del punt de partida amb què s'afronta l'estudi d'aquests últims.

En fer un balanç del que s'ha exposat fins ara del conjunt d'evidències disponibles vinculades als neandertals, i a la vista de les limitacions existents en la documentació arqueològica, la falta en moltes restes d'estudis tafonòmics adequats i la dificultat, en si mateixa, d'interpretació de les pràctiques funeràries, tal com Garralda (2008) ha indicat recentment, bé pot dir-se que la informació disponible només permet parlar de manipulacions *perimortem*, sense que de moment siga possible descartar o afirmar cap de les hipòtesis formulades respecte al seu origen (antropofàgia, canibalisme ritual o tractament ritual o simbòlic de les restes). En tot cas, l'enterrament en dues fases resulta més difícil d'argumentar per a aquest període (Le Mort, 2003).

Amb anterioritat als neandertals, a més del cas ja citat del nivell TD6 de la Gran Dolina d'Atapuerca, datat en 0,78 milions d'anys, s'han assenyalat també marques de manipulació antròpica en un crani de Sterkfontein, el Stw 53, datat en 2,4 milions d'anys (Pickering et al., 2000); al crani de Bodo, datat en el plistocé mitjà i al voltant de 0,6 milions d'anys d'antiguitat, que presenta marques en dèsset punts diferents (White, 1986); i en Zhoukoudian, sobre el crani 5, confirmades a partir de les restes hi trobades en les

excavacions posteriors a Weidenreich (Boaz i Ciochon, 2004).

Encara que la base documental del plistocé inferior i mitjà ha anat augmentant en els últims anys, la interpretació, igual que per als neandertals, continua sent difícil en la majoria dels casos. I si bé l'explicació més senzilla sembla la de l'antropofàgia, no és possible descartar que pogueren haver-se donat pràctiques funeràries més complexes.

És impossible ometre ací, en referir-nos a aquestes dates i aquestes qüestions, la interpretació mateixa del conjunt de restes òssies recuperades en la Sima de los Huesos d'Atapuerca. Considerades com el producte d'una pràctica funerària consistent a llançar els cossos a la cavitat (Carbonell et al., 2003; Carbonell i Mosquera, 2006), la formació d'aquest important dipòsit de restes d'*Homo heidelbergensis* constitueix un dels temes de debat més habituals en els anys recents i un dels punts angulars de la seua pròpia interpretació (Bocquet-Appel i Arsuaga, 1999; Aguirre, 2008).

Els enterraments neandertals

Un tema a part el constitueixen els enterraments dels neandertals. Des del descobriment de les primeres restes fòssils, la investigació ha estat acompanyada d'un debat sobre la interpretació de si algun dels esquelets més complets trobats podia ser interpretat com el resultat d'enterraments o de la simple conservació casual dels ossos en connexió anatòmica. Les primeres troballes, del segle XIX al començament del segle XX, amb esquelets relativament complets com

els de Feldhofer (Neanderthal), Spy o la Chapelle-aux-Saints, van ser rebutjades ràpidament com a enterraments, a conseqüència del rudimentari psiquisme que es va atribuir a aquestes poblacions (Boule, 1911) o a la forta posició anticlerical d'alguns dels prehistoriadors més influents de l'època, totalment contraris a la idea d'una incipient religiositat en el paleolític (Mortillet, 1883).

En els últims decennis el debat ha estat centrat en les implicacions cognitives de les pràctiques funeràries i la idea, defensada per un important nombre d'investigadors, que la cognició moderna, capaç de l'expressió simbòlica, el llenguatge i la creació artística, va sorgir només amb l'aparició de la humanitat moderna (Binford, 1989; Mellars, 1996). Aquest corrent d'investigació ha generat una posició molt crítica sobre l'existència d'enterraments neandertals, admetent tan sols en alguns casos l'existència d'enterraments desvinculats de rituals funeraris, és a dir, indicatius de l'existència de relacions afectives, però sense que impliquen un pensament simbòlic: sense aixovars o ofrenes diferents dels objectes d'ús quotidià (Chase i Dibble, 1987).

Amb una posició fins i tot més radical, altres autors han negat l'existència mateixa d'enterraments abans de l'aparició de la moderna humanitat, i han criticat els criteris esgrimits per a la seua identificació (Gargett, 1989 i 1999).

Afavoreix, en part, aquesta posició el fet que la major part dels enterraments neandertals foren excavats en dates primerenques, amb mètodes molt diferents dels actuals i que donaren lloc a una documenta-

ció escassa. També propicia aquesta discussió, com tot seguit veurem, la limitada extensió geogràfica dels enterraments, perquè lluny de documentar-se al llarg de l'ampli territori ocupat pels neandertals, aquests es concentren fonamentalment en dues zones prou reduïdes: la regió francesa d'Aquitània i en una franja menuda de l'Orient Pròxim, entre el Mont Carmel i el Mar de Galilea. Fora d'aquestes dues zones es localitzen altres jaciments que han proporcionat enterraments, però es tracta de llocs relativament separats.

L'inventari és curt i en algunes zones riques en jaciments i restes del paleolític mitjà no s'ha descobert cap enterrament fins ara. Així, a França, amb independència de les reticències mostrades per una part de la investigació, s'accepten com a evidències d'enterraments els individus 1 a 6 i 8 de l'Abri de la Ferrassie; els individus 1 i 2 de l'Abri de le Moustier; l'individu, ben conegut, de La Chapelle-aux-Saints; un individu de le Regourdou i un altre de Roc de Marsal. Una part de la investigació considera també que l'individu de Saint-Césaire, encara que incomplet per causes d'ordre postdeposicional, i l'individu H5 de la Quina podrien incloure's en aquesta relació. A Alemanya està la coneguda troballa de Feldhofer, que constitueix l'espècimen tipus de neandertal; a Bèlgica els dos individus trobats en la Grotte de la Brèche-aux-Roches de Spy; a Ucraïna els dos individus de Kiik-Koba; a Rússia l'individu 1 de Mezmaiskaya; a Síria els dos esquelets infantils de Dederiyeh; a Israel els individus 1 i 2 de Kebara, els individus 1 i 7 d'Amud i l'individu C1 de Mugharet et-Tabun; a Iraq els individus 1, 3, 4, 6 i 7 del conegut

jaciment de Shanidar; i a Uzbekistan, l'individu 1 de Teshik-Tash (Maureille i Tillier, 2008).

Un breu repàs a les dates de descobriment d'aquestes restes explica part de les deficiències de documentació que han acompanyat la polèmica de la seua identificació com a enterraments, sobretot pel que fa a Europa. La major part de les restes d'aquesta zona van ser descobertes entre els anys 1856 i 1926, i s'han excavat ja en dates més recents les restes de Regourdou (1957), Roc-de Marsal (1961), Saint-Césaire (1979), La Ferrassie 8 (1973) i Mezmaiskaya (1993).

A Àsia el panorama és un poc diferent. Encara que les primeres troballes es remunten a la primera meitat del segle xx (la sepultura de Tabun l'any 1932 i la de Teshik-Tash en 1938), la majoria es concentra en la segona meitat del segle xx, amb la més primerenca documentació dels individus de Shanidar (entre 1953 i 1960), Amud (1961) i Kebara 1 (1965), i la més recent de Kebara 2 (1983), Amud 7 (1992) i Dederiyeh (1993 i 1998).

Dos fets destaquen, a més de la concentració de troballes en dues zones geogràfiques relativament reduïdes. En primer lloc, la concentració d'enterraments en dos jaciments (La Ferrassie i Shanidar), amb set i cinc individus respectivament; i en segon terme, la bona representació dels individus infantils, alguns associats a enterraments ben conservats.

No obstant això, la major part dels enterraments conserven només part de l'esquelet, amb pèrdues que semblen degudes a diverses raons d'ordre postdeposicional.

Com s'indicava anteriorment, els buits geogràfics amb absència d'enterraments ben documentats resulten nombrosos i cridaners en relació a l'àmplia zona d'expansió dels neandertals.

El registre fòssil neandertal de la Península Ibèrica

El cas de la Península Ibèrica resulta significatiu del que s'acaba d'indicar. De l'ampli inventari de jaciments que han proporcionat restes fòssils de neandertals, hui en dia no es pot establir amb seguretat l'existència de cap enterrament. En conjunt, es disposa de restes de neandertals d'un total de vint-i-cinc jaciments, alguns dels quals amb restes que remetent a més d'un individu. Els casos més significatius, pel nombre mínim d'individus i per la documentació de parts esquelètiques cranials i postcranials, són la Cueva del Sidrón, a Astúries (Rosas et al., 2006), i la Sima de las Palomas, a Múrcia (Walker et al., 2009).

En la Cueva del Sidrón el nombre de troballes sobrepasa les 1.400 restes, amb una elevada fracturació dels ossos, deguda a raons d'ordre postdeposicional i d'ordre antròpic. En aquest últim cas, associades a marques de carnisseria que semblen indicar l'existència de pràctiques de canibalisme. Els ossos semblen correspondre a un mínim de vuit individus (un infantil, un juvenil, dos adolescents i quatre adults jòvens). El fet que es troben en posició secundària genera un conjunt en general escassament articulats, molt diferent del que seria necessari per a definir pràctiques funeràries. No obstant això, s'individualitzen algunes parts esquelètiques en posició articulada que inciten a pensar en un ràpid cobriment dels cadà-

vers per la sedimentació o pel seu enterrament voluntari. Aquesta circumstància contrasta amb les marques trobades en els ossos llargs i cranials, fet que implica prudència a l'hora de valorar el conjunt. La publicació detallada de les excavacions en curs segurament permetrà precisar més aquestes qüestions. La datació directa d'algunes restes proporciona una edat mitjana d'uns 43.000 anys.

Les excavacions a la Sima de las Palomas també es troben en curs, per la qual cosa les dades que utilitzarem són provisionals, però resulten significatives de la importància del jaciment per al coneixement dels neandertals ibèrics. S'han documentat restes òssies de neandertals en dues unitats sedimentàries de l'àrea d'excavació superior: la superior, amb nombrosos ossos fragmentats i dents, datada al voltant dels 34.500 anys, i la inferior, amb esquelets articulats, almenys, de quatre individus, en aquest cas datats entre 50.000 i 60.000 anys. A l'espera de la continuació dels treballs de camp i de la conclusió de la investigació, no és possible precisar les raons de la conservació articulada dels cossos, però el conjunt resulta ser un dels més nombrosos de la Península Ibèrica i, per les seues característiques, d'especial interès en relació amb el tema que ens ocupa.

Ja amb un menor nombre de restes cal citar també la Cueva de la Carihuela a Granada, amb dos fragments de parietals d'adult (Carihuela 1 i 2), un frontal incomplet infantil (Carihuela 3) i la dentició d'un immadur d'uns 7 anys (Carihuela 7) (Garralda, 2005/2006); el Boquete de Zafarraya a Granada, amb un conjunt d'onze ossos que remet a un nombre mínim de nou indivi-

dues (Barroso et al., 2006); la Cova Negra a València, amb un nombre mínim de 7 individus (Arsuaga et al., 2006); i la Cueva de los Moros a Osca, amb sis restes i, almenys, tres individus: una primera premolar d'un individu juvenil, dues molars adscrites a individus adults, probablement de sexe diferent, una clavícula dreta atribuïda a un adult femení, i una falange i uns metatars, també atribuïts a un adult femení (Lorenzo i Montes, 2001).

Amb tot, resulten dominants, igual que en altres zones d'Europa, els jaciments que han proporcionat una o poques restes òssies, moltes vegades fragments cranials, mandibulars i peces dentals. Entre aquestes últimes destaquen, per la importància de les troballes, els cranis incomplets de Devil's Tower i Forbes' Quarry (Garralda, 2005/2006), de Gibraltar, el parietal de Bolomor, recentment donat a conèixer (Sarrión, 2006), i les mandíbules de Banyoles (Maroto, 1993) i Valdegoba (Quam et al., 2001).

Només les troballes de Gibraltar, Banyoles i el parietal recuperat per Viñes en la Cova Negra es remunten a final del segle XIX o el primer terç del XX. La resta dels jaciments van ser excavats a partir dels anys cinquanta del segle passat, i nombrosos exemplars s'han trobat en excavacions en curs o realitzades en els últims decennis d'aquesta centúria. Per tant, l'absència de documentació sobre pràctiques funeràries no pot atribuir-se, en principi, a la metodologia de l'excavació, encara que és cert que en molts casos no s'ha realitzat un estudi detingut de les restes orientades a l'establiment de si existeixen o no marques capaces d'informar sobre l'origen antròpic o

animal de les restes, l'existència de marques de manipulació, o les característiques del procés deposicional i postdeposicional.

Un dels pocs exemples en què la informació sobrepassa la mera descripció de la unitat sedimentària en què les restes es van localitzar la constitueix el crani de Devil's Tower, i resulta significatiu d'una pauta àmpliament documentada en nombrosos jaciments europeus: les restes del crani infantil es van trobar en distintes zones de la superfície, a distàncies superiors als 5 metres (Garrod et al., 1928).

Algunes notes sobre les restes òssies neandertals de les terres valencianes

En l'àmbit valencià, en el qual centrarem l'atenció per a concloure, el nombre de jaciments que han proporcionat restes de neandertals és relativament elevat. De nord a sud comptem amb les troballes del Tossal de la Font (Vilafamés, Castelló) (un fragment de coxal i un húmer) (Arsuaga i Bermúdez de Castro, 1984); la Cova del Bolomor (Tavernes de la Valldigna, València) (una molar inferior esquerra, una segona molar decidua superior dreta, una dent canina inferior esquerra, una canina superior esquerra, un fragment de parietal, un parietal prou complet i un fragment de peroné) (Arsuaga et al., 2006; Fernández, 2007; Sarrión, 2006); la Cova Foradada (Oliva, València) (un fragment de parietal infantil i altres restes cranials, inclòs un fragment de maxil·lar, d'un individu adult) (Campillo et al., 2002); la Cova Negra (Xàtiva, València) (un parietal dret d'un individu adult, prou ben conservat; un altre parietal dret d'un individu

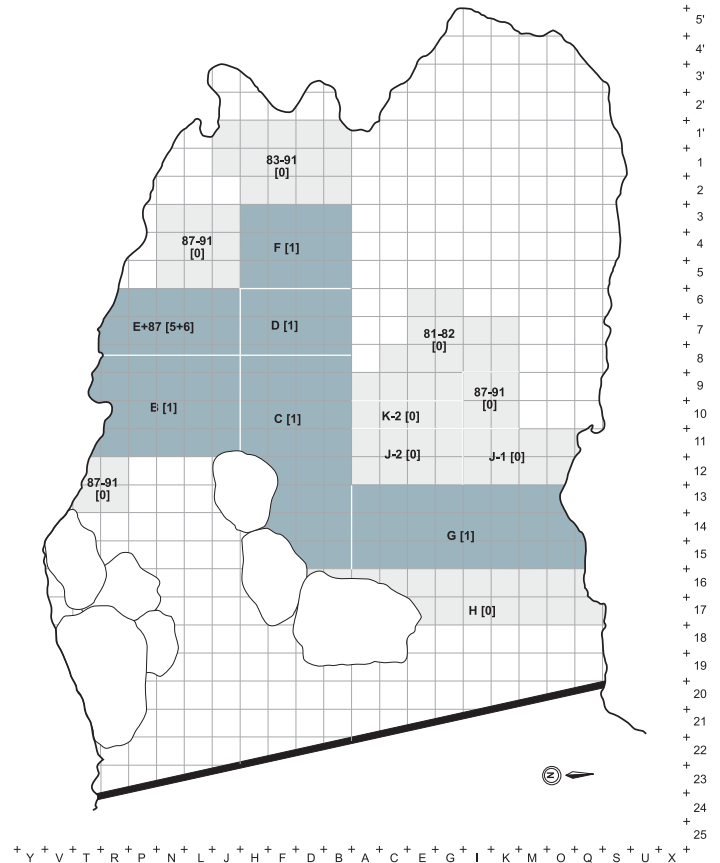

Figura 1. Cova Negra. Planta amb indicació del nombre de restes de neandertals localitzats en les campanyes dels anys cinquanta del segle XX.

immadur; un fragment mandibular dret infantil, que inclou una molar decidua; una dent incisiva central superior dreta d'un individu adult jove; diversos fragments cranials de parietals i un occipital, tots d'individus infants, i un radi, dos metatarsos, dos fèmurs — un fragmentat—, un peroné i un fragment d'occipital, encara inèdit; també tots d'individus immadurs) (Arsuaga et al., 2006), i l'Abri del Salt (Alcoi, Alacant) (un fragment de dent incisiva, una premolar superior dreta fracturada, una premolar superior dreta, i dues molars superiors dretes, primera i segona, totes possiblement del mateix individu, un adult jove) (Garralda, 2005-2006).

LEVELS	Alpine glacial sequence	OIS	
I	W-III	3	Parietal I
II			Parietal II
III			CN 42164 cranial fragment
IV	W-II-III	3	CN 42170 4 cranial fragments
V			CN 7755 molar
VI	W-II	4	CN 7856 incisor
VII			CN 42185 radius
VIII			CN 42166 metatarsal
IX			CN 42167 metatarsal
X			CN 42168-9 femur
XI			CN 42171 fibula
XII			W-I-II
XIII	W-I	5b-d	
XIV			
XV	R-W	5e	

Figura 2. Proposta d'ordenació seqüencial de les restes neandertals. La falta d'indicacions estratigràfiques obliga a una aproximació que té en compte la profunditat i la seua comparació amb la seqüència obtinguda en les excavacions dels anys vuitanta del segle XX.

Ens detindrem un poc més en el comentari de la Cova Negra de Xàtiva, per l'elevat nombre mínim d'individus, la presència de diversos infantils i pel fet que una bona part de les restes publicades en treballs recents passaren desapercebudes en el procés d'excavació.

La major part de les restes es van localitzar en el terç sud de la cavitat i corresponen a diverses fases del farciment, i comprenen els estadis isotòpics 3, 4 i,

tal vegada, 5a (Fig. 1 i 2). De les excavacions realitzades per G. Viñes en els anys vint prové el parietal dret d'un adult, mentre que de les de F. Jordá, en els anys quaranta i cinquanta, provenen el fragment mandibular i la dent incisiva. La resta d'ossos van ser localitzats en els fons del Museu de Prehistòria de València i en les excavacions dels anys vuitanta. Aquests últims, per desgràcia, en les terres remogudes després dels talls dels sectors excavats en etapes anteriors.

Tot i que en els jaciments del paleolític mitjà són abundants les restes d'individus infantils, no sempre associades a enterraments, la presència en la Cova Negra de diverses restes cranials i postcranials que podrien correspondre a dos individus infantils (Fig. 3 i 4) genera un cert dubte sobre les condicions de la seua situació original en el jaciment, tenint en compte que cap de les restes trobades en les excavacions dels anys quaranta no va ser identificada en el procés d'excavació.

En un jaciment on les ocupacions de neandertals alternen amb les de nombrosos carnívors que van utilitzar la cavitat com a amagatall o cau de cria (Villaverde et al., 1997), no resulta senzill explicar la conservació d'unes restes infantils de tan notable fragilitat si no hagueren estat protegides pel sediment. En aquest ordre de coses, com tothom sap, un dels arguments més reiterats a l'hora de resoldre la polèmica suscitada per l'existència o no d'enterraments neandertals ha estat considerar la dificultat que un nombre relativament important d'esquelets d'individus immadurs o nounats s'haja pogut conservar sense

Figura 3. Cova Negra. Distintes restes cranials infantils.

l'existència de la protecció dels seus cossos, mitjançant la seua sepultura, apartant-los així de l'acció dels carnívors i carronyers.

La conservació dels ossos d'aquestes dues associacions d'individus infantils de la Cova Negra resulta, per tant, altament improbable si s'hagueren quedat els ossos simplement dipositats a la intempèrie. A més a més, cap dels ossos menuts de les extremitats d'aquestes dues associacions a què ens estem referint no presenta marques de carnívors en les seues superfícies, ni marques antròpiques de descarnament que puguen suggerir canibalisme alimentari o ritual.

De l'ampli conjunt de restes cranials recuperades en les terres remogudes, només un fragment de parie-

tal infantil esquerra presenta dues depressions en la seua cara externa que semblen produïdes, considerant els seus diàmetres i la distància de separació, per un carnívor de dimensió reduïda, que ben bé podria ser un teixó. Les empremtes de les dents canines només es manifesten en la cara externa i resulten coherents amb la idea que l'animal va poder accedir a l'os quan aquest estava enterrat.

Aquestes dades indiquen que les circumstàncies postdeposicionals pogueren ser molt complexes en un jaciment com la Cova Negra i que en determinades zones, si és que s'hi van practicar enterraments, aquests es van poder veure alterats no sols per l'acció antròpica, caracteritzada per ocupacions reitera-

Figura 4. Cova Negra. Restes postcraneals infantils: radi, fèmur, peroné i metatarsos.

des que van donar lloc a vertaders palimpsests arqueològics, sinó per l'acció esporàdica d'algun carnívor excavador. Desgraciadament, la falta de documentació sobre la situació de les restes durant les excavacions impedeix avançar en la resolució d'aquesta problemàtica.

Bibliografia

- AGUIRRE, E. (2008): *Homo hispánico*. Editorial Espasa Calpe.
- ARSUAGA, J.L.; VILLAVARDE, V.; QUAM, R.; MARTÍNEZ, I.; CARRETERO, J.M.; LORENZO, C. i GRACIA, A. (2006): «New Neanderthals remains from Cova Negra (Valencia, Spain)». *Journal of Human Evolution*, 52. p.31-58.
- ARSUAGA, J.L. i BERMÚDEZ DE CASTRO, J.M. (1984): «Estudio de los restos humanos del yacimiento de la Cova del Tossal de la Font (Vilafamés, Castellón)». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 10. p. 19-34.
- BARROSO, C.; DE LUMLEY, M.A.; CAPARRÓS, M. i VERDÚ, L. (2006): «Les restes humans néandertaliens et Homo sapiens dans la Grotte du Boquete de Zafarraya». En BARROSO, C. i DE LUMLEY, H. (dirs.): *La Grotte du Boquete de Zafarraya, Málaga, Andalousie*. Junta de Andalucía. p. 1167-1396.
- BINFORD, L.R. (1989): «Isolating the transition to cultural adaptations: an organizational approach». En TRINKAUS (ed.): *The Emergence of Modern Humans: biocultural adaptations in the later Pleistocene*. Cambridge University Press. p. 18-41.
- BOAZ, N.T. i CIOCHON, R. (2004): *Dragon Bone Hill: An Ice-Saga of Homo erectus*. Oxford University Press.
- BOCQUET-APPEL, J.P. i ARSUAGA, J.L. (1999): «Age Distributions of Hominid Samples at Atapuerca (SH) and Kaprina Could Indicate Accumulations by Catastrophe». *Journal of Archaeological Science*, 26. p. 327-338.
- BOULE, M. (1911): *L'Homme fossile de la Chapelle-aux-Saints*, Paris, Masson.
- CAMPILLO, D.; SUBIRÀ, M. E.; CHIMENOS, E.; APARICIO, J.; PÉREZ, A. i VILA, S. (2002): «Estudi de les restes humanes de la campanya 2000 de la cova Foradà (Oliva, València)». *Cypsela*, 14. p. 143-150.
- CAPITAN, L. i PEYRONY, D. (1910): «Deux squelettes humains au milieu de foyers de l'époque moustérienne». *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, Volume 1, Numéro 1. p. 48-56.
- CARBONELL, E. i MOSQUERA, M. (2006): «The emergence of a symbolic behaviour: the sepulchral pit of Sima de los Huesos, Sierra de Atapuerca, Burgos, Spain». *C.R. Palevol*, 5. p. 155-160.
- CARBONELL, E.; MOSQUERA, M.; OLLÉ, A.; RODRÍGUEZ, X.P.; SALA, R.; VERGÈS, J.M.; ARSUAGA, J.L. i BERMÚDEZ DE CASTRO, J.M. (2003): «Les premiers comportements funéraires auraient-ils pris place à Atapuerca, il y a 350000 ans?». *L'Anthropologie*, 107. p. 1-14.
- CHASE, P.G. i DIBBLE, H.L. (1987): «Middle Paleolithic symbolism: a review of current evidence and interpretations». *Journal of Anthropological Archeology*, 6. p. 263-296.

- DAVID, F.; D'ATCHENKO, V.; ENLOE, J.G.; GIRARD, M.; ARDI, M.; LHOMME, V.; ROBLIN-JOUVE, A.; TILLIER, A.M. I TOLMIE, C. (2009): «New Neanderthal remains from the Grotte du Bison at Arcy-sur-Cure, France». *Journal of Human Evolution*, doi:10.1016/j.jhevol.2009.03.006.
- DEACON, H.J. I GELEUNSE, V.B. (1988): «The stratigraphy and sedimentology of the main sequence, Klasies River, South Africa». *South African Archaeological Bulletin*, 43. p. 5-14.
- DEFLEUR, A. (1995): «Nouvelles découvertes de restes humains moustériens dans les dépôts de la Baume Moula-Guercy (Soyons, Ardèche)». *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, Volume 7, Numéro 3. p. 185-190.
- D'ERRICO, F.; HENSHILWOOD, C.; LAWSON, G.; VANHAEREN, M.; TILLIER, A.M.; SORESSI, M.; BRESSON, F.; MAUREILLE, B.; NOWELL, A.; LAKARRA, J.; BACKWELL, L. I JULIEN, M. (2003): «Archaeological Evidence for the Emergence of Language, Symbolism, and Music—An Alternative Multidisciplinary Perspective». *Journal of World Prehistory*, 31. p. 1-70.
- DUDAY, H.; COURTAUD, P.; CRUBEZY, E.; SÉLLER, P. I TILLIER, A.M. (1990): «L'Anthropologie <de terrain>: reconnaissance et interprétation des gestes funéraires». *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, n.s. 1-2, n° 3-4. p. 29-54.
- FERNÁNDEZ JALVO, Y.; DIEZ, C.; CÁCERES, I. I ROSELL, J. (1999): «Human cannibalism in the early Pleistocene of Europe (Gran Dolina, Sierra de Atapuerca, Burgos, Spain)». *Journal of Human Evolution*, 37. p. 591-622.
- FERNÁNDEZ PERIS, J. (2007): *La Cova del Bolomor (Tavernes de la Valldigna, València)*. Trabajos Varios del SIP, 108, Valencia.
- FORTEA, F.J.; DE LA RASILLA, M.; SANTAMARÍA, D.; ROSAS, A.; LALUEZA-FOX, C.; MARTÍNEZ, E.; SÁNCHEZ-MORAL, E. I CAÑIVERAS, J.C. (2007): «El Sidrón (Boriñes, Piloña, Asturias) 2000-2007». En *La Prehistoria de Asturias*, Editorial Prensa Asturiana. p. 321-354.
- GARGETT, R.H. (1989): «Grave shortcomings: the evidence for Neanderthal burials». *Current Anthropology*, 30. p. 157-190.
- GARGETT, R.H. (1999): «Middle Paleolithic Burial is not a dead issue: gthe view from Qafzeh, Saint-Césaire, Kebara, Amud and Dederiyeh». *Journal of Human Evolution*, 37. p. 27-90.
- GARRALDA, M.D. (2005/2006): «Los Neandertales en la Península Ibérica». *Munibe*, 57. (Homenaje a J. Altuna). p. 289-314.
- GARRALDA, M.D. (2008): «Les Néandertaliens: d'autres gestes envers les défunts». En *Première Humanité. Gestes funéraires des Néandertaliens*. Musée National de Préhistoire. p. 42-51.
- GARRALDA, M.D.; GIACOBINI, G. I VANDERMEERSCH, B. (2005): «Neanderthal cutmarks. Combre-Grenal and Marillac (France): A SEM análisis». *Anthropologie*, 43. p. 189-197.
- GARRALDA, M.D. I VANDERMEERSCH, B. (2000): «Les Néandertaliens de Combe-Granl (Domme, France)». *Paléo*, 12. p. 213-259.
- GARROD, D.A.E.; BUXTON, L.H.D., ELLIOT SMITH, G. I BATE, D.M.A. (1928): «Excavation of Mousterian Rock-Shelter at Devil's Tower, Gibraltar». *Journal of royal Anthropological Institute*, 58. p. 37-48.
- GIACOBINI, G. (1990-91): «Hyenas or cannibals: fifty years of debate on the Guattari Cave Neanderthal cranium». *Quaternaria Nova*, 1. p. 593-604
- GIACOBINI, G. (2006): «En parallèle aux sépultures. Histoire des idées sur d'autres pratiques mortuaires attribuées aux Néandertaliens». *C.R. Palevol*, 5. p. 177-182.
- GIACOBINI, G. I PIPERNO, M. (1990): «Taphonomic considerations on the Circeo 1 Neanderthal cranium. Comparison of surface characteristics of the human cranium with faunal remains from paleosurface». En *The Circeo 1 Neanderthal skull. Studies and documentation*, Roma, Museo Nazionale Preistorico Etnografico. p. 457-486.
- LE MORT, F. (1988a): «Traces de décharnement sur les ossements néandertaliens de Combre-Grenal (Dordogne)». *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 86-3. p. 79-87.
- LE MORT, F. (1988b): «Le décharnement du cadavre chez les Néandertaliens: quelques exemples». En OTTE, M. (ed.) *L'Homme de Neandertal*, vol. 5. *La pensée*. ERAUL. p. 43-55.
- LE MORT, F. (2003): «Modifications artificielles et restes humains préhistoriques: signification et interprétations». *Revue archéologique de Picardie*. Numéro spécial, Volume 21, Numéro 1. p. 117-123
- LEROI-GORHAN, A. (1950): «La grotte du Loup, Arcy-sur-Cure (Yonne)». *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 47-5. p. 268-280.
- LORENZO, J.I. I MONTES, L. (2001): «Restes néandertaliens de la Grotte de Los Moros de (Gabassa, Espagne)». En ZILHÃO, J.; AUBRY, T.; CARBALLO, F. (eds.): *Les premiers hommes modernes de la Péninsule Ibérique*. *Trabalhos de Arqueologia*, 17. p. 77-86.
- MALEZ, M. I ULLRICH, H. (1982): «Neuere paläanthropologische Untersuchungen am Material aus der Höhle Vindija (Kroatien, Jugoslawien)». *Paleontologia Jugoslavica*, 29. p. 1-44.
- MAROTO, J. (ed.) (1993): *La mandíbula de Banyoles en el context dels fòssils humans del Pleistocè*. Sèrie monogràfica del Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, 13.
- MAUREILLE, B. I TILLIER, A.M. (2008): «Répartition géographique et chronologique des sépultures néandertaliennes». En *Première Humanité. Gestes funéraires des Néandertaliens*. Musée National de Préhistoire. p. 66-74.
- MELLARS, P. (1996): *The Neanderthal legacy. An Archaeological perspective from Western Europe*. Princeton University Press.
- MORTILLET, G. (1883): *Le Préhistorique*. Paris: Reinwald.
- PATOU-MATHIS, M. (1997): «Analyses taphonomique et paléontologique du matériel osseux de Kaprina (Croatie): nouvelles données sur la faune et les restes humaines». En *Préhistoire européenne*, 10. p. 63-90.
- PICKERING, T.; WHITE, T.D. I TOTH, N. (2000): «Cutmarks on a Plio-Pleistocene Hominid From Sterkfontein, South Africa». *American Journal of Physical Anthropology*, 111. p. 579-584.
- RAMÍREZ ROZZI, F.V.; D'ERRICO, F.; VANHAEREN, M.; GROOTES, M.; KERANTRET, B. I DUJARDIN, V. (2009): «Cutmarked human remains bearing Neanderthal features and modern human remains associated with the Aurignacian

- at Les Rois». *Journal of Anthropological Sciences. Istituto Italiano di Antropologia*, 87. p. 153-185.
- ROSAS, A.; MARTÍNEZ-MAZA, C.; BASTIR, M.; GARCÍA-TABERNERO, A.; LALUEZA-FOX, C.; HUGUET, R.; ORTIZ, J.E.; JULIA, R.; SOLER, V.; TORRES, T.; MARTÍNEZ, E.; CAÑAVERAS, J.C.; SÁNCHEZ-MORAL, S.; CUEZVA, S.; LARIOL, J.; SANTAMARÍA, D.; DE LA RASILLA I FORTEA, J. (2006): «Paleobiology and comparative morphology of a late Neanderthal sample from El Sidrón, Asturias, Spain». *PNAS*, 103-51. p. 19.266-19.271.
- RUSSEL, M.D. (1987): «Mortuary practices at the Kaprina Neanderthal site». *American Journal of Physical Anthropology*, 72. p. 381-198.
- SARRIÓN, I. (2006): «Hallazgo de un parietal humano del tránsito Pleistoceno medio-superior procedente de la Cova del Bolomor. Tavernes de la Valldigna, Valencia». *Archivo de Prehistoria Levantina*, 26. p. 11-23.
- SCOTT, J.E. I MAREAN, C.W. (2009): «Paleolithic hominin remains from Eshkaft-e Gavi (southern Zagros Mountains, Iran): description, affinities, and evidence for butchery». *Journal of Human Evolution*, doi:10.1016/j.jhevol.2009.05.012.
- SMITH, F.H. (1976): *The Neanderthal Remains from Kaprina: A Descriptive and Comparative Study*. University of Tennessee. Department of Anthropology, vol. 15.
- STINER, M.C. (1991): «The faunal remains from Grotta Guattari: a taphonomic perspective». *Current Anthropology*, 32. p. 103-117.
- TRINKAUS, E. (1985): «Cannibalism and burial at Kaprina». *Journal of Human Evolution*, 14. p. 203-216.
- ULRRICH, H. (2006): «A Mortuary Practice site with Cannibalistic Rites». *Pedioricum Biologorum*, 108. p. 503-518.
- VANDERMEERSCH, B. (2006): «Ce que nous apprenent les premières sépultures». *C.R. Palevol*, 5. p. 161-167.
- VILLAVERDE, V.; MARTÍNEZ-VALLE, R.; GUILLEM, P.M. I FUMANAL, M.P. (1997): «Mobility and the role of small game in the Middle Paleolithic of the Central Region of the Spanish Mediterranean: a comparison of Cova Negra with other Paleolithic deposits». En *The last Neanderthals, the first anatomically modern humans: a Tale about the human diversity. Cultural change and Human evolution: the crisis at 40 KA BP*. p. 267-288.
- WALKER, M.J. ; GIBERT, J.; LÓPEZ, M.V.; LOMBARDI, A.V.; PÉREZ-PÉREZ, A.; ZAPATA, J.; ORTEGA, J.; HIGHAM, T.; PIKE, A.; SCHWENNINGER, J.L.; ZILHÃO, J. I TRINKAUS, E. (2009): «Late Neanderthals in Southeastern Iberia: Sima de las Palomas del Cabezo Gordo, Murcia, Spain». *PNAS*, 105-52. p. 20.631-20.636.
- WHITE, T.D. (1986): «Cut marks on the Bodo cranium: A case of prehistoric defleshing». En *American Journal of Physical Anthropology*, 69. p. 503-509.
- WHITE, T.D. I TOTH, N. (1991): «The question of ritual cannibalism at Grotta Guattari». *Current Anthropology*, 32. p. 118-138.